

स्वातंत्र्योत्तर मराठी आदिवासी कादंबरी

प्रा. मयुर बंडू लहाने

डॉ. गोपाळराव खेडकर महाविद्यालय,
गाडेगाव (तेल्हारा) जि. अकोला.

आठशे वर्षांची परंपरा लाभलेल्या मराठी साहित्याला अर्वाचीन कालखंडात त्यातही स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात विविध परिणामे लाभून विविध वाङ्मयप्रकार उदयास आले. त्यात कविता, कथा, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, कादंबरी यासारखे वाङ्मय प्रकार भरभराटिस आले. त्याच बरोबर विविध समाजवास्तवाचा वेध घेत दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, मनोविश्लेषणवादी साहित्य, यांनी समाजमनाचा ठाव घेतल्याचे दिसून येते. या संपूर्ण साहित्यप्रवाहात आदिवासी साहित्यप्रवाहाचा प्रवाह सुध्दा अत्यंत सक्षमपणे समाजासमोर येताना दिसतो.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात समाजातील विविध घटकांचा विकास होत असतांना समाजमनापासून कोसो दूर राहून अन्याय अत्याचार सहन करित, रूढी परंपरेत गुरफटलेल्या व जंगल खोऱ्यातच आपले भावविश्व शोधणारा समाज मात्र विकासाच्या मार्गापासून कोसो दूर राहिला. परंतू स्वातंत्र्याच्या कालखंडात शिक्षणाची कास समाजातील तळागाळापर्यंत पोहचल्याने या शिक्षणाचा अवलंब करित आदिवासी समाज सुध्दा आपल्या विकासाच्या दिशा शोधू लागला. गांधी, आंबेडकर, मार्क्स यांच्या तत्वज्ञानाचा अवलंब करून आपल्या स्वातंत्र्याची संकल्पणा समाजवास्तवेत शोधण्याचा प्रयत्न करू लागला. जीवनव्यवहारात याचा प्रत्यक्ष शोध न लागल्याने आपल्या जीवनात आलेली अस्थिरता, रूढी परंपरेच्या चिखलात रूजली गेलेली जीवनाभूतता आदिवासी समाज आपल्या साहित्यातून माडून आपला न्याय हक्काच्या लढयासाठी प्रयत्न करू लागली. व यातूनच आदिवासी साहित्यप्रवाहाचा विविध साहित्यपरंपरेच्या सहवासात उदय झाला.

मराठी साहित्याने विविध वाङ्मयप्रकाराच्या माध्यमातून ललित्य, तत्वचितनात्मक, वैचारिकतेच्या पातळ्या घट्ट रोवून समाजवास्तवाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला त्यात कथा, कविता, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र यासारख्या वाङ्मयप्रकारांनी विशेष भर टाकल्याची दिसून येते. या सर्व वाङ्मयप्रकारात जीवनाभूतीच्या दृष्टीकोणातून समाजवास्तवाचा वेध घेणारा वाङ्मयप्रकार म्हणून कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराचा विचार करावा लागतो.

दिडशे वर्षांची परंपरा लाभलेला कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार बाबा पद्मनजीच्या 'यमूनापर्यटन' या कादंबरी पासून उदय होवून यमूनापर्यटन प्रवृत्ती, मोचनगड प्रवृत्ती, मुक्तमाला प्रवृत्ती या प्रवृत्तीचा स्वीकार करित विविध वाटा-वळणांनी हा कालखंड बहारास आला. मुळातच भालचंद्र नेमाडेच्या म्हणण्यानुसार कादंबरी हा समाजजीवनाची नोंद घेणारा, विस्तृत भाषिक अवकाश असणारा दिर्घनिर्मातीकाळ घेणारा वास्तवनिष्ठ वाङ्मय प्रकार असल्याने स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मराठीतील विविध प्रवाहांनी हा वाङ्मय प्रकार हाताळला आहे. यातच आदिवासी साहित्यांनी सुध्दा आपल्या जीवनाभूतीचा संघर्ष मांडण्यासाठी कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार हाताळतांना दिसून येतो.

मराठी आदिवासी कादंबरीचा विचार करतांना आदिवासीच्या जीवनावर लिहीण्यात आलेली व आदिवासी समाजाला केंद्रबिंदू मानून निर्माण झालेली कादंबरी आपल्या नजरेसमोर स्वभाविकपणे येते. "आदिवासी समाजाचे जीवनदर्शन घडविणारी व आदिवासी समाजकेंद्राभोवती आकारास आलेली कादंबरी म्हणजे आदिवासी कादंबरी" अशी सर्वसाधारण व्याख्या करता येते. आदिवासी साहित्याच्या अभ्यासकांनी याच

प्रकारची भूमिका घेतल्याचे दिसून येते. मराठीमध्ये आदिवासींच्या जीवनावर ज्या काही कादंबऱ्या पहिल्या टप्प्यात लिहिल्या गेल्या त्या आदिवासी जीवनाबद्दल सहानुभूती असणाऱ्या आदिवासीएत्तर कादंबरीकाराकडून लिहिल्या गेल्या. व्यापक अर्थाने त्यांचा समावेश आदिवासी कादंबरीमध्ये करावा लागतो. त्यांनी ज्या काही कादंबऱ्यांची रचना केली त्यातून आदिवासी कादंबरीला पाठबळ मिळून मराठी आदिवासी कादंबरी स्थिरावू लागली.

मराठी आदिवासी कादंबरी जरी साठोत्तरी कालखंडापर्यंत मराठी साहित्याच्या क्षितीजावर स्थिरावली असली तरी मराठी आदिवासी कादंबरीच्या विकासाला खऱ्या अर्थाने १९८० नंतरच्या कालखंडात मिळतांना दिसते. या कालखंडात प्रत्यक्ष आदिवासी साहित्यिक सुध्दा आपल्या जीवनानुभवाच्या कक्षा रूदांत कादंबरी लेखनास पुढे सरसावले. यातूनच आदिवासी आणि बिगर आदिवासी यांच्या साहित्यरूचीच्या समन्वयातून आदिवासी कादंबरीचा विकास होतांना दिसतो. म्हणूनच १९८० नंतरच्या मराठी आदिवासी कादंबरीचा परमार्थ घेणे उचित ठरते.

१९८० नंतरच्या कालखंडातील पहिल्याच टप्प्यात अनंतराव पाटिल यांची 'झडीचे दिवस'(१९८१) ही कादंबरी मराठी आदिवासी कादंबरीच्या क्षितीजपटलावर येवून महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी भिल्ल जमातीचे जीवनचित्रण करते. या कादंबरीतून उदरनिर्वाहाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी भिल्ल जमातीच्या संघर्षाची गाथा मांडली आहे. दादा देशकर यांची 'न्यायदंड' (१९८२) ही कादंबरी येते. त्याच बरोबर महाश्वेतादेवी या बंगाली लेखिकेच्या 'अरेण्य अधिकार' या कादंबरीचा प्रभा श्रिनिवास यांनी १९८३ ला भाषांतरीत करून मराठी वाचकांच्या दालनात आणली एकुणच या कादंबरीच्या माध्यमातून आदिवासी क्रांतीकारक बिरसा मुडांच्या तेजस्वी बंडाची कहाणी सांगून आदिवासी समाजामध्ये प्रेरणेची हुंकार भरताना दिसते त्याच बरोबर मराठी आदिवासी कादंबरी प्रादेशिकतेच्या बेड्या तोडतांना दिसते.

अनिल सहस्त्रबुध्दे यांच्या 'डांगाणी' कादंबरीतून प्रामुख्याने अहमदनगर जिल्ह्यातील डांगाणी प्रदेशात वास्तव करणाऱ्या कोळी जमात व ठाकर जमात यांच्या उदरनिर्वाह, उदयोगशिलता, शिक्षणाचा दुराभाव, वाढती रूढी परंपरा यातून एकाच प्रवर्गात येणाऱ्या जमातीचे संबंध कसे एकोप्याचे होतात यावर प्रकाश टाकतात तर अहिनूकूल कादंबरीतून स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आदिवासी स्वातंत्र्यविरांच्या लढ्याचे चित्रण करून आदिवासी जमातीवरील अन्याय शोषणाचा जाब विचारतांना दिसते. दिनानाथ मनोहर 'आंदोलन' (१९८८), 'मन्वंतर' (१९९९) यांच्या कादंबऱ्या येतात मनोहरांनी 'आंदोलन' कादंबरीतून आदिवासी जमातीचा भ्रष्टाचारविरुद्धचा संघर्ष रंगविला असून मन्वंतर या ऐतिहासिक कादंबरीतून स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भिल्ल, कोळी, रामोशी या आदिम जमातीने बंडाची कहाणी सांगून नव आदिम बांधवांना प्रेरणा देतात शरद दळवी यांची 'एकलव्य' (१९८८) ही कादंबरी सुध्दा या प्रवाहात मिळतांना दिसते.

सुरेश द्वादशीवार 'हाकुमी' (१९८९) कादंबरीतून भामरागड परिसरातील माडीया गोंड या आदिम जमातीच्या पहिला वैद्यकिय डॉक्टर असलेल्या कन्ना व रूपीच्या प्रेमजीवणाचे चित्रण करून एकुणच माडीया गोंड जमातीतील जीवनसंस्कृतीचे दर्शन घडवितात तर मधुकर वाकोडे 'झेलझपाटा' (१९८९) या मेळघाट परिसरातील कोरकू जमातीची पार्श्वभूमी आली असून यातून कोरकूचे निसर्गनिष्ठ जीवन, बदलत्या सामाजिक जाणिवा त्याचा नागरी समाजाशी येणारा संबंध, सहकारी व सरकारी योजनांचे प्रयोग यासारखेविषय येतात तर 'सिलीपशेरा' (१९९९) या कादंबरीत खेडोपाडी फिरणाऱ्या व पाल उभारून आपल्या जीवनाचा गाडा ओढणाऱ्या भटक्या जमातीचे चित्रण करतात.

जगदीश गोडबोले यांच्या 'पारध' (१९८९) कादंबरीत कोसलनारच्या जंगलात राहणाऱ्या कोरीया या बिगर महाराष्ट्रीयन आदिम जमातीचे जीवनदर्शन घडविले असून यातून आदिम जमात आपले पिढीजात हक्क मिळविण्यासाठी शासनाच्या विरोधात आंदोलन करताना दिसतात तर जागतिकीकरणाच्या पर्वावर विश्वास

पाटील यांची 'झाडाझडती' (१९९१) या कादंबरीतून धरणग्रस्तांच्या समस्यांचा वेध घेतला असून धरणग्रस्त शेतकरी, आदिवासी जमातीच्या हालअपेष्टा, पुढारी आणि सरकारी अधिकाऱ्यांचे दुष्पटी धोरण संधीसाधू राजकारण यासारखे विषय माडून जागतिकीकरणाच्या कालखंडात समाजमनाचे सुक्ष्म पदर उलगडतांना दिसतात तर विलास मनोहर यांनी 'एक नक्षलवाद्याचा जन्म' (१९९२) या कादंबरीतून सरकारी धोरण व नक्षलवादी पाशाच्या जाळ्यात अडकलेल्या माडीया जमातीची कर्मकहाणी मांडली आहेत.

१९९२ ला संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने आदिवासी वर्ष साजरे केले याच पार्श्वभूमीवर नजुबाई गावित या पहिल्या बंडखोर आदिवासी स्त्री लेखिकेचे 'तृष्णा' (१९९५) ही आत्मवृत्तपर कादंबरी येवून यातून खास आदिवासी जाणिव नेनिवेतून जे अनुभवले जे भोगले याचा वास्तव निष्ट जीवनानुभव व्यक्त होतो त्याच बरोबर राजन खान यांची 'हयात आणि मजार' (१९९५) या दोन भागातील कादंबरीच्या पहिल्या भागात ठाकर जमातीतील स्त्रियांच्या शोषणाची कहाणी अधोरेखित करतात. आंबेडकरवादी कादंबरीकार माधव सरकुडे यांनी 'वाडा' (१९९६) कादंबरीतून आंध आदिवासी समाजाचा सामाजिक सांस्कृतिक लेखाजोखा मांडला. शंकरराव खरात यांची 'पारधी' (१९९७) कादंबरीसुद्धा याच सुमारास येताना दिसते. एकनाथ साळवे 'एन्काउंटर' (१९९८) कादंबरीतून आदिवासीच्या मानवी हक्कांची होणारी पायमल्ली व आदिवासी समाजापर्यंत पोहचलेला नक्षलवाद यांच्या चक्रव्युह्यात सापडलेल्या जमातीच्या संघर्षाची कहाणी रेखाटतात आणि याच दशकातील शेवटच्या पर्वावर आदिवासी जमातीतून आलेल्या व आपले जीवनानुभव व्यक्त करत पोहचलेल्या बाबाराव मडावी यांची 'टाहो' कादंबरी येतांना दिसते.

एकुणच मराठी आदिवासी कादंबरीच्या विकासात जागतिकीकरणाचे पर्व असलेल्या १९८०-२००० या दोन दशकाला अत्यंत महत्व प्राप्त झाले आहे. एकिकडे मुक्त व्यापार धोरणाने संपूर्ण बाजारव्यवस्था खुल्या होवून भारतीय विकासाचा शुभारंभ करण्यात आला तर याच कालखंडात जगलखोऱ्यांच्या आश्रयाला असणाऱ्या आदिवासी जमातींना मोठया प्रमाणात अन्याय, अत्याचाराचा सामना करून त्यांच्या हक्काची पायमल्ली करण्यात येवून त्यांना विकासापासून वंचित ठेवण्यात आले व त्याचा फायदा घेत नक्षलवाद आदिवासी समाजापर्यंत जावून पोहचला. रूढी परंपरेत रखडलेल्या समाजाला जागतिकीकरणाच्या पर्वात विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे याचा वास्तव वेध या कादंबरी घेतांना दिसते.

निष्कर्ष

आदिवासी कादंबरी आदिवासी जमातीतील सुक्ष्म समस्यांचा वेध घेते तर दुसरीकडे प्रादेशिकतेच्या सीमा तोडून एकात्मतेचे तत्व बहाल करतांना दिसते. या अनुशंगाने महाश्वेता देवी यांची 'आरोग्य अधिकार' व जगदिश गोडबोले यांची 'पारध' हि कादंबरी महत्वपूर्ण ठरते. या कालखंडातील आदिवासी कादंबरीत काहि उणिवा सुद्धा दिसून येतात. प्रत्यक्ष आदिवासी समाजातिल स्त्री लेखिका कादंबरी लेखनाकडे फारस्या वळल्याचे दिसत नाही नजुबाई गावित, महाश्वेता देवी यासारखे बोटारवर मोजण्याइतके नाव समोर येताना दिसतात म्हणून हा प्रवाह आदिवासी स्त्रीयापर्यंत पोहचविणे व त्यांच्या जीवनानुभव साहित्यात उतरविणे महत्वाचे झाले आहे. १९८० नंतरची आदिवासी मराठी कादंबरी ही नव आदिवासी बांधवांना न्याय हक्कासाठी लढण्याची प्रेरणा देणारी असून यातून स्त्रीविषयक समस्यांबद्दल प्रस्थापित समाजाला जाणिवजागृती करतांना दिसते. नक्षलवादी राष्ट्रीय समस्या त्यांच्याशी असलेला संघर्ष, रूढी परंपरेशी चाललेला लढा व्यक्त करत आदिवासींना परिवर्तनाची नांदी देताना दिसतात.

संदर्भग्रंथ

मुनघाटे, प्रमोद (२००२). आदिवासी कादंबरी आणि इतर, तनुजा प्रकाशन.
वडिखाये, रेखा (२०१२). महायुद्धोत्तर मराठी कादंबरी, लाखे प्रकाशन.
वाल्हेकर, ज्ञानेश्वर (२०१२). आदिवासी मराठी साहित्य, स्वरूप प्रकाशन.